अथर्ववेदातील - 31 उपनिषदापैकी एक मुण्डकोपनिषद्. मुण्डन हे संन्यासाचे चिन्ह असल्याने संन्यासधर्माचा पुरस्कार करणारे उपनिषद म्हणून या उपनिषदाला संन्यासोपनिषद असेही म्हटले जाते. तर दुसऱ्या व्युत्पत्तीनुसार देहाचा सर्वाधिक महत्त्वाचा अवयव असलेले मुण्ड अथवा मुण्डक म्हणजे मस्तक, उत्तमाङ्ग यावरून हे नाव पडले असावे. ब्रह्मविद्येची ओळख पटवून देणारे सर्वांत महत्त्वाचे उपनिषद,

उप+नि+सद् धातू याचे वेगवेगळे अर्थ आहेत जसे जाणे, म्लान होणे, शक्तीहीन होणे.

उपनिषदाचा सोपा अर्थ आहे गुरूच्या जवळ जाऊन बसणे. आणि मोठा अर्थ असा की परब्रह्माची प्राप्ती होत असता आपल्यातील अविद्येचा विनाश.

ह्या उपनिषदाचे 3 भाग म्हणजे 3 मुंडक, प्रत्येक मुंडकाचे दोन दोन खण्ड, आणि एकूण 64 मंत्र आहेत. गीता म्हणजे सुद्धा ब्रह्मविद्या च. श्रीमद्भगवद्गीतेला सुद्धा ब्रह्मविद्या देणारे उपनिषद् असे म्हटले आहे.

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता। स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥1. 1.1||

विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव सः सर्वविद्याप्रतिष्ठां ब्रह्मविद्यां ज्येष्ठपुत्राय अथर्वाय प्राह ॥

विश्वस्य विश्व नपु. ष. ए. व.

कर्ता कृ धातू तृच् प्रत्यय विश्वनिर्मिती करणारा

भुवनस्य त्रिभुवनाचा भुवन नपु. ष. ए. व.

गोप्ता संरक्षक गुप् धातू रक्षण करणे तृच प्रत्यय

ब्रह्मा ब्रह्मन् नपु. प्र. ए. व.

देवानां देव पु. ष. ब. व.

प्रथमः प्रथम पु. प्र. ए. व.

सम्बभूव झालेला सम+भू धातू होणे कर्तरि परोक्ष भूतकाळ लिट लकार प्र. पु. ए. व.

सः तद् पु. प्र. ए. व.

सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्व विद्यांची प्रतिस्थापना सर्वविद्याप्रतिष्ठा स्त्री. द्वि. ए. व. (ब्रह्मविद्याचे विशेषण)

ब्रह्मविद्यां ब्रह्मविद्या स्त्री. द्वि. ए. व.

ज्येष्ठपुत्राय ज्येष्ठपुत्र पु. च. ए. व.

अथर्वाय अथर्व पु. च. ए. व.

द्वि कर्मक धातू असता पुरूष वाचक कर्माची चतुर्थी. वस्तू वाचक कर्माची द्वि.

प्राह बोलता झाला प्रकर्षेण आह ब्रू धातू बोलणे

प्र+आह कर्तरि लट लकार प्र. पु. ए. व.

ह्या मंत्राची सुरुवात ॐ ह्या अक्षराने झाली आहे.

ओंकारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रम्हण: पुरा ।

कंठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माड गिलकावुभौ ।।

ॐ आणि अथ हे दोन शब्द सर्वप्रथम ब्रह्माच्या तोंडून बाहेर पडले म्हणून हे दोन्ही शब्द स्वभावतः मंगलकारक आहेत.

ज्ञानेश्वर माउलींनी ॐकार द्वारा सगुण व निर्गुण परब्रम्हाचे एकत्र मंगलाचरण केले आहे.

कोणत्याही गोष्टीचे खरे स्वरूप समजून घ्यायचे असेल तर त्याचा उगम आणि परंपरा ह्याची माहिती असायला हवी. ब्रह्मविद्येची निर्मिती आणि त्याचा प्रसार कसा झाला हे सांगणारा हा श्लोक. भगवान विष्णूंच्या नाभीतून सर्वात प्रथम ब्रह्मदेव प्रकट झाले. ब्रह्माने सांगितलेली विद्या ती ब्रह्मविद्या. ब्रह्मविद्या ही सर्व विद्यांचे उगमस्थान, सर्व विद्यांचे आश्रयभूत. स्वतः ब्रह्मांपासून निर्माण झालेली ही विद्या महापुरुषांनी अतिशय परीश्रमपूर्वक प्राप्त केली. ह्या मंत्रात ब्रह्माचे वर्णन सर्व विश्वाचे रचयिता आणि त्रिभुवनाचे रक्षक असे केले आहे. ब्रह्मांनी निर्माण केलेल्या ह्या विद्येचा त्यांनी आपले जेष्ठ पुत्र अथर्व ह्यास उपदेश केला.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

देवांमधील सर्वप्रथम, सृष्टीचे कर्ते, सर्व विश्वाचे संरक्षक, ब्रह्मदेव, यांनी सर्व विद्यांची आश्रयभूत अशी ब्रह्मविद्या आपले जेष्ठ पुत्र अथर्व ह्यास सांगितली.

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम्।।

स भारद्वाजाय सत्यवाहय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम॥ 1.1.2

अथर्वणे ब्रह्मा यां प्रवदेत तां ब्रह्मविद्याम् अथर्वा पुरा अङ्गिरे उवाच सः भारद्वाजाय सत्यविहाय प्राह। भारद्वाजः परवरां अङ्गिरसे प्राह

अथर्वणे अथर्वास अथर्वन् पु. च. ए. व.

ब्रह्मा ब्रह्मदेव ब्रह्मन् पु. प्र. ए. व.

यां जी यद् स्त्री . द्वि. ए. व.

प्रवदेत म्हणाले प्र+अवदत वद् धातू बोलणे

तां ती तद् स्त्री द्वि. ए. व.

ब्रह्मविद्याम् ब्रह्मविद्या स्त्री. द्वि . ए. व.

अथर्वा अथर्व पु. प्र. ए. व.

पुरा पूर्वी अव्यय

अङ्गिरे अङ्गिर पु. च. ए. व.

उवाच सांगितली ब्रू धातू कर्तरि लिट लकार प्र. पु. ए. व.

सः तद् पु. प्र. ए. व.

भारद्वाजाय भारद्वाज पु. च. ए. व.

सत्यविहाय सत्यविह पु. च. ए. व.

प्राह प्र+आह् धातू बोलणे कर्तरि लट लकार प्र. पु. ए. व.

भारद्वाजः भारद्वाज पु. प्र. ए. व.

परवरां उत्कृष्ट कनिष्ठ पर अवर स्त्री. द्वि. ए. व.

परा च अवरा च

परेण अवरम्

अङ्गिरसे अङ्गिरस् पु. च. ए. व.

प्राह प्र+आह् धातू बोलणे कर्तरि लट लकार प्र. पु. ए. व.

आधीच्या मंत्रात सर्व विद्यांची प्रतिस्थापना ब्रह्मविद्येपासून झाली, जी स्वतः ब्रह्मा पासून निर्माण झाली. ही विद्या त्यांनी आपले जेष्ठ पुत्र अथर्व ह्यास सांगितली हे आपण वाचले. आता ह्या मंत्रात अपरा आणि परा म्हणजेच कनिष्ठ आणि श्रेष्ठ विद्यांचा उल्लेख केला आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 7 व्या अध्यायातील 4 थ्या श्लोकात अष्टधा, म्हणजे पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, आकाश, मन, बुद्धि आणि अहंकार या प्राकृत शक्तितत्त्वांबद्दल वाचायला मिळते. यांना अपरा शक्ती असे संबोधले आहे. ह्या शिवाय माझी परा शक्ती सुद्धा आहे असे खुद्द श्रीभगवानकृष्ण 7व्या अध्यायातील 5 व्या श्लोकात म्हणतात.

ह्या श्लोकात भारद्वाज, अंगिरा आणि सत्यवाह यांचा उल्लेख केलेला आहे.

भारद्वाज हे सात महान ऋषींपैकी एक, बृहस्पतिंचे पुत्र, द्रोणाचार्यांचे पिता. त्यांनी व्याकरण, आयुर्वेदासहित धनुर्वेद, राजनीतिशास्त्र, यंत्रसर्वस्व, अर्थशास्त्र, पुराण, शिक्षा इत्यादी विषयांवर आधारित अनेक ग्रंथ लिहिले. ते शिक्षाशास्त्री, राजतंत्र मर्मज्ञ, अर्थशास्त्री, शस्त्रविद्या विशारद, आयुर्वेद विशारद, विधि वेत्ता, अभियांत्रिकी विशेषज्ञ, विज्ञान व्यक्ता व मंत्रद्रष्टा होते. भारद्वाज ऋषी हे विमान शास्त्रामध्ये निपुण होते, त्यांनी विमानाचे प्रकार जसे प्रवासी विमान, लष्करी विमान, अंतराळ यान वर्णन केले आहे. चरक संहिता नुसार त्यांनी इंद्राकडून आयुर्वेदाचे ज्ञान प्राप्त केले होते. भारद्वाज हे गोत्र सुद्धा आहे. मुद्गल पुराण तसेच गणेश पुराण या ग्रंथांत दिलेल्या कथांनुसार, अंगिरा किंवा मंगळ हा ऋषी भारद्वाज यांचे पुत्र होत. सत्यवाह हे भारद्वाज गोत्रातील एक सदस्य.

ह्या मंत्राचा अर्थ असा की

जी विद्या ब्रह्मदेवाने अथर्वला शिकवली ती त्याने प्राचीन काळी अंगिर यांस शिकवली, तीच त्याने भारद्वाजकुलोत्पन्न सत्यवाह याला शिकवली, सत्यवाहने अंगिरस् याला शिकवली.

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ।

कस्मिन् नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥1.1.3।।

महाशालः शौनकः ह वै विधिवत् उपसन्नः अङ्गिरसं पप्रच्छ नु भगवो कस्मिन् विज्ञाते सर्वम् इदं विज्ञातं भवति इति ॥

महाशालः महाशाल पु. प्र. ए. व.

शौनकः शौनक पु. प्र. ए. व.

ह वै खरोखर

विधिवत् विधिपूर्वक

उपसन्नः उपासना उप + सद् + क्त

गुरोः उपसत्तिः (उप + सद् + क्तिन्)

अङ्गिरसं अङ्गिरस् पु. द्वि. ए. व.

पप्रच्छ प्रच्छ् धातू कर्तरि लिट् लकारः प्र. पु. ए. व.

नु अव्यय नौति नुदति वा नुद् धातू प्रेरणा देणे

भगवो हे भगवान

कस्मिन किम् नपु. स. ए. व.

विज्ञाते जाणल्याने विज्ञात नपु. स. ए. व.

सर्वं सर्व नपु. प्र. ए. व.

इदं हे नपु. प्र. ए. व.

विज्ञातं विज्ञात नपु. द्वि. ए. व.

भवति भू धातू कर्तरि लट् लकार प्र. पु. ए. व.

इति असे अव्यय

पहिल्या मंत्रामधे सर्व विद्यांची प्रतिस्थापना ब्रह्मविद्येत झाली आहे असे आपण वाचले. त्याचाच संदर्भ घेऊन या मंत्राचा अर्थ लावायला हवा. शंकरभाष्यामधे मध्यदीपिकान्याय म्हणजेच देहलीदीप न्यायाचा ह्या मंत्राच्या विवेचनात उल्लेख केला आहे.

महर्षी शौनक यांनी महर्षी अंगिरस ह्यांना या मंत्रात प्रश्न विचारला आहे. आधीच्या श्लोकात सत्यवाह ने अंगिरसाला ब्रह्मविद्या शिकवली हे आपण वाचले. आता महर्षी शौनक अंगिरसाकडून विद्या शिकणार आहेत. दिव्याच्या प्रकाशाचा अंधकार दूर करण्याच्या कार्याचे अज्ञान दूर करण्याच्या कार्याला नेहमीच उपमा दिली जाते. देहलीदीप न्यायाचा अर्थ अंतर्बाह्य ज्ञानाची प्रकाशज्योत असा लावता येईल. पुराणकथा नुसार महर्षी शौनक भृगुवंशी शुनक ऋषींचे पुत्र, त्यांचे पूर्ण नाव इंद्रोतदैवाय शौनक.

ऋष्यानुक्रमणी ग्रंथानुसार, शौनक ऋषि अंगिरस्गोत्रीय शनुहोत्र ऋषींचे पुत्र, परंतु नंतर भृगु-गोत्रीय शनुकांनी त्यांना आपले पुत्र मानले म्हणून त्यांना शौनक असे नाव मिळाले. अशा रीतीने अंगिरस आणि शौनक यांच्यामध्ये गुरूशिष्यांचे नाते निर्माण झाले. आतापर्यंत वारसा हक्काने पुढे जाणारी ब्रह्मविद्या भृगु-गोत्रीय ऋषींकडे आली. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 4 थ्या अध्यायातील 34 व्या श्लोकात गुरूची सेवा करून ज्ञान प्राप्त करणे क्रमप्राप्त आहे असे सांगितले आहेच. तसेच 13 व्या अध्यायातील 8-12 श्लोकात श्रीभगवानकृष्णांनी ज्ञान म्हणजे काय ते स्पष्ट केले आहे. शौनक ऋषींनी ऋक्प्रातिशाख्य, ऋग्वेद छंदानुक्रमणी, ऋग्वेद ऋष्यानुक्रमणी, ऋग्वेद अनुवाकानुक्रमणी, ऋग्वेद सूक्तानुक्रमणी, ऋग्वेद कथानुक्रमणी, ऋग्वेद पादविधान, बृहदेवता, शौनक स्मृति, चरणव्यूह, ऋग्विधान इत्यादी ग्रंथ लिहिले. तसेच शौनक गृह्सूत्र, शौनक गृह्यपरिशिष्ट, अशा ग्रंथांची रचना केली होती. शौनक ऋषी आणि ऋषी पिप्पलाद यांचे संवाद ब्रह्मोपनिषदात वाचावयास मिळतात.

महर्षी शौनकांनी जवळपास 10 हज़ार विद्यार्थ्यांसाठी गुरुकुल स्थापन करून अध्ययनाचे कार्य केले म्हणून त्यांना कुलापती मानले जात असे. असा विलक्षण सन्मान प्राप्त करणारे ते पहिले ऋषी होते. ह्या मंत्रातील विधीवत् शब्द, शिक्षणाचे औपचारिक स्वरूप दर्शवितो. गुरू कडून ज्ञान संपादन करण्याचे काही नियम प्रस्थापित झालेले दिसतात. जसे ज्ञानाप्रती तीव्र जिज्ञासा. गुरूंकडे जाताना समिधा घेऊन जाण्याची पद्धत होती.

देहलीदीप न्यायाचा संबंध नृसिंह अवताराची पण जोडता येईल. जेव्हा आपल्या मधे हिरण्यकश्यपू संचारले त्यावेळी प्रल्हादाचे म्हणजेच नृसिंहांचे स्मरण करावे. एकमेव इन्द्रिय म्हणजे आपली जीभ सुद्धा म्हणजे अन्न ग्रहण आणि जप असे दुहेरी कार्य करते.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

महान गृहस्थधर्मी शौनक, अंगिरा ऋषींकडे आले आणि त्यांनी विधीवत प्रश्न केला, हे गुरो, जे जाणल्यावर सर्व काही ज्ञात होते, असे ते काय आहे?

तस्मै स होवाच - - द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥1.1.4।।

सः तस्मै उवाच ह द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह ब्रह्मविदः वदन्ति स्म यद् परा च अपरा च एव

सः ते तद् पु. प्र. ए. व.

तस्मै त्याला तद् पु. च. ए. व.

ह

उवाच म्हणाले ब्रू धातू कर्तरि लिट लकार प्र. पु. ए. व.

द्वे दोन द्वि स्त्री. द्वि. व.

विद्ये विद्या स्त्री द्वि. द्वि. व.

वेदितव्ये जाणून घेण्यासारख्या वेदितव्या स्त्री द्वि. द्वि. व. विद् धातू तव्यत् प्रत्यय

इति असे अव्यय

ह

ब्रह्मविदः ब्रह्म जाणणारे

वदन्ति स्म म्हणतात वद् धातू कर्तरि लट लकार प्र. पु. ब. व.

यद् जे

परा श्रेष्ठ स्त्री. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

अपरा कनिष्ठ अ+परा स्त्री. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

एव सुद्धा अव्यय

प्रत्येक गोष्टीला दोन बाजू असतात जसे नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. दोन्ही बाजू समजावून, शिकवण्याची पद्धत फारशी दिसत नाही. जी अतिशय उपयुक्त आहे. माणसाने चांगले वागावे असे नुसते सांगून चालत नाही. वाईट वागणूक कशी असते ते पण सांगावे लागते. ह्या श्लोकाचे विवेचन करताना शंकरभाष्यामधे अंगिरसांच्या ह्या शैलीचा गौरव केला आहे. शौनकाने फक्त जाणून घेण्यायोग्य अशी कोणती विद्या आहे असे विचारले होते त्यावर अंगिरसांनी दोन विद्यांचा उल्लेख केला. एक परा म्हणजे श्रेष्ठ आणि दुसरी अपरा म्हणजे कनिष्ठ.

गुरू नेहमीच आपल्या शिष्याची योग्यता ओळखून त्याच्या पुढचे ज्ञान देतात. ह्या श्लोकाचा गर्भित अर्थ असाही घेता येईल की शौनक ऋषींचा हा अगदीच सुरवातीचा काळ असावा. (आधीच्या श्लोकात शौनक ऋषींचा कर्तृत्व आलेख विस्ताराने सांगितला आहे.)

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

त्याला (शौनकाला) ते (अंगिरस) म्हणाले प्राप्त करून घेण्याजोग्या दोन प्रकारच्या विद्या आहेत. त्या म्हणजे परा आणि अपरा असे ब्रह्मवेत्ते (उपनिषदांचे द्रष्टे म्हणतात.

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति।

अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥1.1.5

तत्र अपरा ऋग्वेदः यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदः शिक्षा कल्पः व्याकरणं निरुक्तम् छंदः ज्योतिषम् इति। अथ परा यया तत् अक्षरम् अधिगम्यते ॥

तत्र तेथे तद्+त्रल् प्रत्यय अव्यय

अपरा कनिष्ठ अ+परा स्त्री. प्र. ए. व.

ऋग्वेदः ऋग्वेद पु. प्र. ए. व.

यजुर्वेदः यजुर्वेद पु. प्र. ए. व.

सामवेदः सामवेद पु. प्र. ए. व.

अथर्ववेदः अथर्ववेद पु. प्र. ए. व.

शिक्षा शिक्षा स्त्री. प्र. ए. व.

कल्पः कल्प पु. प्र. ए. व.

व्याकरणं व्याकरण नपु. प्र. ए. व.

निरुक्तम् निरुक्तं नपु. प्र. ए. व.

छंदः छंद पु. प्र. ए. व.

ज्योतिषम् ज्योतिष नपु. प्र. ए. व.

इति असे अव्यय

अथ आता अव्यय

परा श्रेष्ठ परा स्त्री. प्र. ए. व.

यया जिच्यायोगे यद् स्त्री. तृ. ए. व.

तत् ते तद् नपु. प्र. ए. व.

अक्षरम् अविनाशी अक्षर नपु. प्र. ए. व.

अधिगम्यते जाणले जाते अधि+गम् धातू कर्तरि लट लकार आत्मनेपदी प्र. पु. ए. व.

आधीच्या मंत्रात दोन प्रकारच्या विद्या आहेत असे सांगून झाल्यावर त्या दोन्ही चे स्पष्टीकरण ह्या मंत्रात सांगितले आहे.

आपले 4 वेद ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, आणि अथर्ववेदः तसेच 6 वेदांग शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद, ज्योतिष, तसेच नक्षत्र, वास्तु, आयुर्वेद, कर्मकांड ह्या सर्वांना अपरा विद्या असे म्हटले आहे.

6 वेदांगांची माहिती पुढिलप्रमाणे.

शिक्षा-वेदमंत्रांचे उच्चारण शुद्ध व अचूक होण्याच्या दृष्टीने ध्वनिशास्त्राचा अभ्यास करून रचण्यात आलेल्या शास्त्रांना 'शिक्षा' असे म्हणतात. काही प्राचीन शिक्षा-ग्रंथांना प्रातिशाख्ये असे म्हटले जाते.

कल्प- ह्या मध्ये श्रौतसूत्रे, शुल्बसूत्रे, गृह्यसूत्रे आणि धर्मसूत्रे ह्यांचा समावेश होतो. संहिता व ब्राह्मणग्रंथ ह्यांतील यज्ञसंस्थेचे सांगोपांग स्वरूप व्यवस्थित, एकत्र आणि विषयवारीने उपलब्ध करण्यासाठी श्रौतसूत्रे निर्माण झाली. यज्ञकुंड, यज्ञवेदी, यज्ञमंडप तयार करताना घ्यावयाच्या मोजमापांचे गणित शुल्बसूत्रांत सांगितलेले असते. भारतीय भूमितीचे प्राथमिक स्वरूप शुल्बसूत्रांत दिसते. गृह्यसूत्रांत नामकरण, उपनयन, विवाह इ. सोळा संस्कार तसेच श्राद्धे ह्यांचे विधी सांगितले आहेत. आश्वलायन, शाखायन, बौधायन, आपस्तंब, पारस्कर, गोभिल, कौशिक इ. १७ गृह्यसूत्रे आज उपलब्ध आहेत. धर्मसूत्रांत आश्रमधर्म व लौकिक आचारधर्म म्हणजे कायदे व राजधर्म सांगितले आहेत.

व्याकरण- पाणिनीचे व्याकरण आपण सर्व जाणतोच. संधीविच्छेद करण्याचे नियम सूत्रात बांधलेले असल्याने संस्कृत भाषा प्रान्तवार बदलत नाही. वेदमंत्रांतील शब्द अपभ्रष्ट होऊ न देण्याचे काम व्याकरण करते.

निरुक्त - शब्दांची व्युत्पत्ती व अर्थ सांगण्याचे शास्त्र निर्माण झाले, तेच निरुक्त. वेदांतील शब्दांचे व धातूंचे संग्रह म्हणजे 'निघंटू' वा शब्दकोश. वैदिक समानार्थक व अनेकार्थक पदांचा वा धातूंचा जो सर्वप्राचीन उपलब्ध कोश आहे, त्याला निघंटू असे नाव आहे. ह्या कोशावर यास्काने लिहिलेले भाष्यही निरुक्त ह्या नावाने प्रसिद्ध आहे.

छंद : छंद ह्या वेदांगाला 'छंदोविचिती' अशीही संज्ञा आहे. वेदांतील बरेच मंत्र छंदोबद्ध असून छंद हे वेदमंत्रांप्रमाणे वेदमंत्रांनी करावयाच्या यज्ञकर्माशीही निगडित आहेत. बाह्मणग्रंथांमध्ये छंदाच्या गूढ व अद्भुत सामर्थ्याची वर्णने येतात. पिंगल यांचा छंदः सूत्र हा ग्रंथ ह्या वेदांगाचा प्रतिनिधी मानला जातो.

ज्योतिष : सत्तावीस नक्षत्रे, चंद्राच्या अवस्था, सूर्याचे संक्रमण, ऋतूंची परिवर्तने ह्या सर्वांचे पद्धतशीर परिगणन यज्ञाच्या निमित्ताने वैदिक ऋषीला काळजीपूर्वक करावे लागे. श्रौत व गृह्य कर्मांसाठी लागणारे पंचांग वैदिक काळी अस्तित्वात आले. सत्तावीस नक्षत्रांची आकाशातील मांडणी ही प्रथम वेदकाली वैदिकांनी

शोधली. शुक्लयजुर्वेदात 'नक्षत्रदर्श' म्हणजे ज्योतिषी ह्याचा उल्लेख आलेला आहे. वेदांगज्योतिषाचे बरेच ग्रंथ लुप्त झाले असून लगध नामक आचार्यांचा 'ज्यौतिषम्' (इ. स. पू. १४००) हा एकच लहानसा निबंध शिल्लक राहिला आहे.

श्रीमद्भगवद्गीतेमध्ये पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, आकाश, मन, बुद्धि आणि अहंकार ह्यांना अपरा शक्ति म्हटले आहे.

श्री शंकराचार्य जीं नी प्रश्नोपनिषद् मधे अपरा विद्ये बद्दल भाष्य करताना असे म्हटले आहे की

'अपरा विद्या गोचरं संसारं व्याकृतविषयं साध्य साधन लक्षणं अनित्यम्।'

अपरा विद्या जीवनमरणाच्या चक्रातून मुक्ति देत नाही.

प्रश्न असा आहे की जर वेद आणि वेदांगे अपरा विद्या असतील तर उपनिषद् ह्या शब्दाचा व्यापक अर्थ जो आपण पहिल्या मंत्रामधे वाचला त्याची सांगड कशी घालायची? वेद जरी मुखोद्गत केले आणि ते सहा अंगाद्वारे समजून घेतले तरी उपनिषदात विद्या ग्रहण करण्याच्या पद्धती कठोर आहेत. वेद म्हणजे त्याला जाणणे. आपल्यामध्ये असणाऱ्या परमात्म्याला जाणणे. अक्षर ह्या शब्दाचा येथे हेतूपुरस्सर श्लेष केलेला दिसतो. अक्षर म्हणजे वर्णमाला नव्हे तर परब्रह्माचे ज्ञान करून देणारी विद्या, पराविद्या. सर्व ग्रंथांचे पठण करून झाल्यावर ज्याने कठोर उपासना केली नाही, त्याने काहीच मिळवले नाही. परा विद्या जाणून घेऊन आपल्याला अथर्व व्हायचे आहे.

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यास्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः। यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति, य इत् तद् विदुस्ते इमे समासते।।

श्वेताश्वतरोपनिषद 4/8

(ऋग्वेद 1. 164. 39 अथर्ववेद 9. 15. 18

ज्याने 'त्याला' जाणले नाही त्याला ऋचा वाचून काय उपयोग?

अधि आणि गम् धातू पासून निर्माण झालेला शब्द अधिगम्य म्हणजे प्राप्त होणे आणि त्यागणे सुद्धा.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की (आधीच्या श्लोकाचा संदर्भ घेऊन)

त्यापैकी अपरा विद्या म्हणजे ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, तसेच शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद आणि जोतिषशास्त्र. आणि आता परा विद्या म्हणजे जिच्यायोगे अविनाशी तत्व जाणले जाते.

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णम अचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्।

नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदद्व्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥1.1.6

यत् तत् अद्रेश्यम् अग्राह्यम् अगोत्रम् अवर्णम् अचक्षुःश्रोत्रम्। तत् अपाणिपादम् नित्यम् विभुम् सर्वगतम् सुसुक्ष्मम् तत् अव्ययम् यत् धीराः भूतयोनिम् परिपश्यन्ति ॥

यत् जे यद् नपु. प्र. ए. व.

तत् ते तद् नपु. प्र. ए. व.

अद्रेश्यम् अदृश्य अद्रेश्य नपु. प्र. ए. व.

दृश +क्यप् प्रत्यय

अग्राह्यम् ग्रहण न करता येण्यासारखे अग्राह्य नपु. प्र. ए. व.

ग्रह धातू ग्रहण करणे

अगोत्रम् गोत्र नसलेले अगोत्र नपु. द्वि. ए. व.

अवर्णम् वर्णहीन अवर्णम् पु. द्वि. ए. व.

अचक्षुःश्रोत्रम् डोळे व कान नसलेले

अचक्षु चक्षुस् पु. प्र. ए. व.

श्रोत्रम् श्रोत्र नपु. द्वि. ए. व.

तत् ते तद् नपु. प्र. ए. व.

अपाणिपादम् हातापाया शिवाय अपाणिपाद नपु. द्वि. ए. व.

नित्यम् नित्य नपु. द्वि. ए. व.

विभुम् विविध रूपे असणारे विभु पु. द्वि. ए. व.

वि+भू धातू होणे

सर्वगतम् सर्वव्यापी सर्वगतं नपु. द्वि. ए. व.

सुसूक्ष्मम् अतीसूक्ष्म सुसूक्ष्म नपु. द्वि. ए. व.

तत् ते तद् नपु. प्र. ए. व.

अव्ययम् अविनाशी अव्यय नपु. द्वि. ए. व.

यत् जे यद् नपु. प्र. ए. व.

धीराः बुद्धिमान धीर पु. प्र. ब. व.

धी धातू जाणून घेणे हिच वृत्ती असणारे धीर

भूतयोनिम् भूतांचे उगमस्थान भूतयोनिं स्त्री. द्वि. ए. व.

परिपश्यन्ति सर्वत्र पाहतात परि+दृश् धातू ज्ञान होणे कर्तरि लट लकार प्र. पु. ब. व.

परा आणि अपरा विद्या ह्या मधील फरक आपण आधीच्या मंत्रात समजून घेतला. आता ह्या मंत्रात परब्रह्माचे स्वरूप आपण जाणून घेणार आहोत. त्याचे अस्ति आणि नास्ति अशा दोन्ही स्वरूपात वर्णन केले आहे.

येथे वापरलेल्या प्रत्येक विशेषणाचा अर्थ समजून घेणे संयुक्तिक ठरेल. कारण परब्रह्माची फक्त अनुभूतीच शक्य आहे. ज्याची व्याख्या करता येणे केवळ अशक्य, अंगिरा ऋषींनी ते समजावून सांगितले आहे. त्या दृष्टीने खूप महत्त्वाचा मंत्र. कोणत्याही वैज्ञानिक सत्याच्या पलिकडे असलेली ही शक्ती, अदृश्य आहे. फारफारतर हि निर्माण झालेली सृष्टी ही त्या शक्तीचा अविष्कार असे म्हणता येईल. आपले नेत्र हे दृश्य पाहण्याचे साधन, पण परब्रह्म असे पाहता येत नाही म्हणून ते अदृश्य. परब्रह्माचा अंश म्हणजे आपला आत्मा, तो सुद्धा आपल्याला पाहता येत नाही. जे पाहता येत नाही ते ग्रहण सुद्धा करता येत नाही. म्हणजेच ते अग्राह्य असे आहे. गोत्र म्हणजे वंशावळ. बृहद-आरण्यकातील 2.2.4 मंत्रात सप्तर्षींचा उल्लेख केला आहे.

एक कान गौतम तर दुसरा भारद्वाज. दोन डोळ्यांपैकी एक विश्वामित्र आणि दुसरा जमदग्नि. दोन नासिकांपैकी एक वशिष्ठ आणि दुसरी कश्यप, आणि जीभ अत्रि आहे. ह्या अर्थाने गोत्र म्हणजे इन्द्रिये. गौः गमन म्हणजे पुढे जाणारे. पण परमात्म्याला ना उगम आहे ना अंत आहे म्हणून तो अगोत्रम्.

कोणतेही रंगरूप नसलेला, गुणरहित असा अवर्णम्.

आकार उकार नसलेला असा अर्थातच चक्षु व श्रोत्र यांनी रहित, हस्त व पाद यांनी रहित. त्याच्या अस्तित्वासाठी त्याला कोणत्याही माध्यमाची आवश्यकता नाही पण तो सर्वव्यापी आहे. नित्य, सर्वविध (विभु म्हणजे विविध रूपी, ब्रह्मदेवापासून सर्व प्राण्यांच्या रूपात सर्वविध असणारा), सर्वव्यापी असल्याने अत्यंत सूक्ष्म असणे साहजिकच आहे. असा हा क्षयरहित, सर्व प्राण्यांच्या उत्पत्तीला कारण आहे. यानंतरचे शेवटचे दोन शब्द सुद्धा महत्त्वाचे. परिपश्यन्ति ह्या क्रियापदाचा अर्थ संपूर्ण तपशीलवार, सर्व अंगानी परीपूर्ण असे अपरोक्ष ज्ञान असणारा विवेकी हे जाणून आहे की हे परब्रह्मच सर्व भूतामात्रांचे उगमस्थान आहे. आणि हीच ती पराविद्या होय.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

जे अदृश्य आहे, अग्राह्य, अगोत्र, अवर्ण आहे, त्याला डोळे कान हात पाय नाहीत, ते शाश्वत आहे, विविधरूपी आहे, सर्वव्यापी आणि सूक्ष्माहून सूक्ष्म असे अविनाशी तत्व संपूर्ण निर्मिती चे उगमस्थान आहे हे विवेकी पुरुष जाणतात.

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति। यथा सतःपुरुषात् केशलोमनि तथाऽक्षरात् सम्भवतः विश्वम्॥1.1.7।।

यथा ऊर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिवीम् ओषधयः सम्भवन्ति यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथा इह अक्षरात् विश्वम् सम्भवति ॥

यथा जसे अव्यय

ऊर्णनाभिः कोळी ऊर्णनाभि पु. प्र. ए. व.

सृजते निर्माण करतो सृज् धातू रचना करणे कर्तरि लट लकार आत्मनेपदी प्र. पु. ए. व.

गृह्णते गिळून टाकतो ग्रह् धातू स्वीकार करणे कर्तरि लट लकार आत्मनेपदी प्र.पु. ब. व.

च सुद्धा अव्यय

यथा ज्याप्रमाणे अव्यय

पृथिवीम् पृथ्वीवर पृथिवी स्त्री. द्वि. ए. व.

ओषधयः वनस्पती ओषधि स्त्री. प्र. ब. व.

उष + दाहे घञ्

ओषो धीयतेऽत्र । ओष + धा + कि

धि धातू संचय करणे

सम्भवन्ति निर्माण होतात सम+भू धातू होणे कर्तरि लट लकार प्र. पु. ब. व.

यथा जसे अव्यय

सतः (जिवंत) असणारा सत् पु. पं. ए. व.

सत् अस् धातू शतृ प्रत्यय नपु. प्र. ए. व.

पुरुषात् पुरूषात पुरुष पु. पं. ए. व.

केशलोमनि केस आणि लव केशलोमनि नपु. द्वि. ए व.

तथा त्याप्रमाणे अव्यय

इह येथे अव्यय

अक्षरात् अक्षरतत्वापासून अक्षर नपु. पं. ए. व.

विश्वम् जग विश्व नपु. द्वि. ए. व.

सम्भवति निर्माण होते सम+भू धातू होणे कर्तरि लट लकार प्र. पु. ए. व.

आता ह्या मंत्रात परब्रह्मापासून ह्या विश्वाची निर्मिती झाली हे सांगण्यासाठी तीन उदाहरणे दिली आहेत. ह्यामागे काय हेतू असावा बरे? तीन वेगवेगळे मुद्दे स्पष्ट करून सांगायचे आहेत का? हे समजून घेण्यासाठी तीनही उदाहरणांचा बारकाईने अभ्यास करायला हवा.

पहिले उदाहरण दिले आहे कोळयाच्या जाळ्याचे. श्रीदत्तात्रेयांनी २४ गुरूंपासून जे ज्ञान घेतले त्यापैकी एक गुरू कोळी, हा आपल्याच नाभीतील ग्रंथीतून सूत्र निर्माण करून त्याचे जाळे बनवितो. ह्यामधे त्याची चिकाटी आणि कलात्मकता दिसून येते. आपले सावज पकडून झाले कि ते जाळे स्वत:मध्ये सामावून घेतो. ह्यातून एक स्पष्ट झाले की हे जग परमेश्वराचाच अंश आहे. आधीच्या मंत्रातील अगोत्र हा गुण येथे लक्षात येतो. यातून दुसरा असाही अर्थ निघू शकतो की परमेश्वर स्वतः च्या उपजीविकेसाठी हे जग निर्माण करतो. पण तसा अर्थ निघू नये म्हणून दुसरे उदाहरण दिले असावे.

पृथ्वीच्या पोटातून निरनिराळ्या वनस्पती निर्माण होतात. वनस्पतीशास्त्राच्या संशोधनाने झाडांची निरनिराळ्या प्रकारची उपयुक्तता आहे. वातावरणाचा समतोल, पर्जन्य, मातीचे आरोग्य, पाण्याचे शुद्धिकरण आणि पुनरूत्पादन. मात्र वनस्पतिंची उत्पत्ती व पोषण करण्यात पृथ्वीचा स्वतःचा असा काहीच हेतू नसतो. आधीच्या मंत्रात सांगितल्याप्रमाणे पृथ्वीला डोळे, कान, हातपाय नसतात पण निरनिराळ्या आकाराची रंगांची आणि गुणधर्माची पानेफुले पृथ्वी निर्माण करते.

तिसरे उदाहरण जिवंत व्यक्तीच्या डोक्यावरील केस आणि शरीरावरील लव याचे दिले आहे जे चैतन्याची साक्ष देते . शरीरावरील लव हे सूक्ष्मतत्वांचे प्रतिक मानले तर अमर्याद, सर्वव्यापी अशा परब्रह्माने असे मर्यादित माणसाचे शरीर निर्माण केले आहे.

थोडक्यात परमतत्त्वाने केलेली ह्या जगताची निर्मिती अतिशय विनासायास, अहेतुक, अकारण अशी आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

ज्याप्रमाणे कोळी स्वतःच आपले जाळे विणतो आणि गिळंकृत करतो, ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या वनस्पती पृथ्वी मधून उद्भवतात. जसे जिवंत माणसाच्या डोक्यावर केस आणि शरीरावर लव उगवते त्याचप्रमाणे अक्षरतत्वापासून विश्वाची उत्पत्ती होते.

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते। अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकः कर्मसु चामृतम्
॥1.1.8।।

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते |

अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ||

तपसा तपाने तपस् नपु. तृ ए. व.

चीयते विकसित होते चि धातू एकत्र करणे कर्तरि लट लकार आत्मनेपदी प्र. पु. ए. व.

ब्रह्म ब्रह्मन् नपु. प्र. ए. व.

ततः त्यापासून (तत्+तः तासिल प्रत्यय पर्यायी पंचमी)

अन्नम् अन्न नपु. द्वि . ए. व.

अभिजायते उत्पन्न होते अभि+जी धातू नष्ट होणे कर्तरि लट लकार आत्मनेपदी प्र. पु. ए. व.

अन्नात अन्नापासून अन्न नपु. पं. ए. व.

प्राणः प्राण पु. प्र. ए. व.

मनः मनस् नपु. प्र. ए. व.

सत्यम् महाभूते सत्य नपु. द्वि. ए. व.

लोकाः जग लोक पु. प्र. ब. व.

कर्मसु कर्मांमधे कर्मन् नपु. स. ब. व.

च सुद्धा अव्यय

अमृतम् कर्म फळे अमृत नपु. द्वि. ए. व.

ह्या मंत्रातील पहिला शब्द तपस् ज्यामुळे आपल्याला तप, तपश्चर्या ह्याची आठवण होते. तप म्हणजे उग्रता असे आपल्याला वाटते. मात्र ब्रम्ह पुराणातील मंत्रानुसार ‘मनस च इन्द्रियाणां च

एकाग्र्यं परमं तपः' - तपस्या म्हणजे मन आणि इन्द्रियांचे एकीकरण. एखादे लक्ष्य पूर्ण करण्यासाठी एकवटलेली शक्ती. अष्टांग योगातील नियमातील 3 रा नियम म्हणजे तप. तीन प्रकारचे तप मानसिक, वाचिक आणि शारीरिक हे श्रीमद्भगवद्गीतेत सांगितले आहेत. भगवान विष्णूंना सुतपा म्हणजे महा तपस्वी म्हटले आहे. परमेश्वरांचे ही सृष्टी निर्माण करणे हे लक्ष्य, त्यासाठी त्यांनी तप केले. सृष्टि निर्माण करून त्याच्या भरणपोषणाची आणि वृद्धि होण्याची जबाबदारी पण परमेश्वराचीच. अतिशय आदर्श असा प्रकल्प त्यांच्या तपस्येतून निर्माण झाला. अतिशय क्रमवार, टप्प्याटप्प्याने विकसित झालेली ही सृष्टी आधी ब्रह्मदेवाची निर्मिती करून , त्यापासून अन्नाची निर्मिती झाली. अन्न ह्या शब्दाचा व्यापक अर्थ येथे घेता येईल, जसे जीवशास्त्रीय सत्यानुसार आधी जलसृष्टी निर्माण झाली, टप्प्याटप्प्याने निरनिराळे जीव निर्माण होण्यासाठी आवश्यक असे वातावरण निर्माण झाले. त्यानंतर मन आणि बुद्धि असणारा मनुष्यप्राणी निर्माण झाला. प्राण आणि मन यांच्या निकटच्या संबंधाला मान्यता आहे. श्वासाची गती मनातील भावभावनांप्रमाणे बदलते.

पंचमहाभूतांना उपनिषदात सत्य असे म्हटले आहे. कारण ती तुलनेने शाश्वत असतात. मनावर राज्य करणाऱ्या माया शक्ती मुळे स्वार्थी अहंकार युक्त कर्मे केली जातात. ह्या क्रियांच्या प्रतिक्रिया म्हणजेच कर्मफळे. म्हणून ती शाश्वत, नाश न होणारी, म्हणून 'अमृतम्'.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

ब्रह्मदेव तपाने विकसित पावतात. त्यांच्या पासून अन्नाची निर्मिती होते. अन्नापासून प्राण, (प्राणापासून) मन, (मनापासून) पंचमहाभूते आणि (पंचमहाभूतांपासून) हे लोक, (लोकांपासून) कर्मे आणि कर्मांपासून कर्मफळे.

यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥1.1.9।।

यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मात् एतत् ब्रह्म नाम रूपम् अन्नं च जायते ॥

यः जो यद् पु. प्र. ए. व.

सर्वज्ञः सर्वज्ञ पु. प्र. ए. व.

सर्वविद् सर्वविद् नपु. प्र. ए. व.

सर्व+विद् धातू जाणणे +क्विप् प्रत्यय

यस्य ज्याचे यद् पु. ष. ए. व.

ज्ञानमयम् ज्ञानमय नपु. प्र. ए. व.

तपः पु. प्र. ए. व.

तस्मात् त्यापासून तद् पु. पं. ए. व.

एतत् हे एतद् नपु. प्र. ए. व.

ब्रह्म ब्रह्मन् नपु. प्र. ए. व.

नाम नामन् नपु. प्र. ए. व.

रूपम् रूप नपु. प्र. ए. व.

अन्नं अन्न नपु. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

जायते जन् धातू उत्पन्न होणे कर्तरि लट लकार प्र. पु. ए. व.

आता पुन्हा 3 र्या मंत्रात शौनक ऋषींनी अंगिरसांना विचारलेल्या प्रश्नाकडे वळायला हवे. त्यांनी विचारले होते, अशी कोणती विद्या आहे जी जाणून घेतल्याने सर्व काही ज्ञात होते? त्याचे उत्तर आता ह्या मंत्रात गोषवारा करून सांगितले आहे. तपस्येने ब्रह्मदेव विकसित होतात हे आपण आधीच्या मंत्रात वाचले आहेच. ह्या मंत्रात नाम आणि रूप म्हणजेच व्यक्तीमत्व उत्पन्न होते असे म्हटले आहे. ब्रह्म हे सूक्ष्मात सूक्ष्म आहे असे आधी म्हटले आहे.

सर्वज्ञ (सर्व काही जाणणारा) आणि सर्वविद् (ज्ञानमय तपस्या) ह्या दोन्ही शब्दांचे अर्थ इतक्या सहजतेने समजणे कठीण आहे. ब्रह्म समजून घेणे म्हणजे व्यक्तीमत्व समजून घेणे.

ह्या मंत्रात असा विचार प्रकट केला आहे की

सर्वविद् आणि सर्वज्ञ असलेल्या प्रखर तपस्येने ज्ञानस्वरूप ब्रह्मापासून नामरूपे आणि अन्न ह्या सर्वांची निर्मिती झाली आहे.
